

MAXPLANCK INSTITUTE

FOR COMPARATIVE PUBLIC LAW
AND INTERNATIONAL LAW

MPIL RESEARCH PAPER SERIES | No. 2016-09

**AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ
ALKOTMÁNYJOG MINT
TÁRSADALOMTUDOMÁNY? EGY
HEGELIÁNUS REAKCIÓ RAN HIRSCHL
ÖSSZEHASONLÍTÓ ÜGYEIRE**

Armin von Bogdandy

Elektronikusan elérhető a következő címen: <https://ssrn.com/abstract=2773738>
Elektronikusan elérhető a következő címen: <http://ssrn.com/abstract=2773738>

Borító: Veronika1996, Dell'Olio (fotó: Miriam Aziz)

"Koncepciónkban alapvető fontosságú volt az intézet munkájához és célkitűzéseire való kapcsolódás megteremtése. Tekintettel az érintett kutatási feladatok sokféleségére, megkíséreltünk nagy fényt vetni egy átfogó gondolatra, amely az intézet küldetéséként értelmezhető. Ezt a népek közötti békés kapcsolatok eszményének tekintjük, az igazságosság nemzetközileg érvényesített fogalma alapján.... Az ábrázolt szobor... [szimbolizálja] a kiegyensúlyozatlan világot, amelyben egyes népek elnyomottak, míg mások uralomra és hatalomra tartanak igényt. A kör alakú korongok méhsejt formája a [nemzetközi] államszerkezetet jelöli. Az üvegdarabok ... [az egyes államokat jelképezik] [Az alak ... két részre való felosztása] úgy értelmezhető, mint a Föld két egyenlőtlen világra való szétválasztása. Az olló alakú talapzat egyrészt egyértelművé teszi a köztük lévő szakadékot, másrészt a korongok egymáshoz közeledő mozgása is elképzelhető..... A szobor [célja] az, amit elképzelt - a két világ közeledésének lehetősége". [ford. S. Less]

Kunst am Bau, MPIL, Heidelberg

ABSZTRAKT

Ez a hozzászólás Ran Hirschl "Comparative Matters" című könyvét tekinti át, hogy megvitassa az összehasonlító alkotmányjog tudományágát. Szembeállítja az összehasonlító politika által megalapozott társadalomtudományi megközelítést az általa igencsak kritizált jogász szemléletű megközelítéssel. Ez utóbbi a jogot mindenekelőtt az interszubsztívitás és a normativitás által megkülönböztetett jelenségnek tekinti, amely a normatív, érvényességi igényű aktusok megértésére, valamint a normatív jelentés megkonstruálására és fenntartására irányul. Ez a megközelítés ellentétben áll Hirschl megközelítésével, amely a politikai gazdaságtanból ered, és társadalomtudományos magyarázatra törekszik. Ez a hozzájárulás azt a kérdést teszi fel, hogy lehetséges-e és hogyan lehetséges az oksági azonosítás olyan összetett jelenségek esetében, mint az összehasonlító alkotmányosság. Arra is rámutat, hogy a belső-európai összehasonlítás kihívásai megkülönböztetendők a Hirschl által megcélzott globális összehasonlító jogászság kihívásaitól.

KULCSSZAVAK:

Összehasonlító jog, összehasonlító alkotmányjog, összehasonlító politika, összehasonlító jogtudományi módszerek, G.W.F. Hegel, Ran Hirschl

MPIL Research Paper Series No. 2016-09

Az összehasonlító alkotmányjog mint társadalomtudomány?

Egy hegeliánus reakció Ran Hirschl *összehasonlító ügyeire**

Armin von Bodgdandy

Egy kihívást jelentő beavatkozás

Hirschl *Comparative Matters* című művének címe csodálatosan többértelmű, célja pedig igazán ambiciózus: a kortárs összehasonlító alkotmányjogot episztemológiailag és módszertanilag diffúznak, ha nem is összefüggéstelennek minősíti, és a többi társadalomtudomány szintjére kívánja emelni (5. o.). Ezért az összehasonlító alkotmányjog diszciplináját újravezényez, hogy megfeleljen a XXI. század - az összehasonlító jog korszakának tekintett - kihívásainak (18. o.). Tágabb célja az alkotmányjog egész tudományágának előmozdítása és átalakítása (80., 204. o.).

Hirschl hangjának nagy súlya van: jogi és politikatudományi tanulmányokat folytatott Izraelben és az Egyesült Államokban, két nagy visszhangot kiváltó összehasonlító könyv szerzője, a Torontói Egyetemen az alkotmányosság, demokrácia és fejlődés témakörében a tekintélyes kanadai kutatói széket¹ foglalja el, és a terület talán legfontosabb folyóiratának, az *International Journal of Constitutional Law*-nak a szerkesztője.² Így nem csoda, hogy a 284 oldalas, hat sűrű, de mégis nagyon olvasmányos fejezetre osztott kötet számos éles megfigyeléssel és gondolattal látja el az olvasót. Még ha végül nem is győzi meg az embert a programja, a tudásgyarapodás ismeretelméleti, módszertani és tartalmi szempontból egyaránt jelentős. Hirschl inspirálhatja a (kritikai) hermeneutika, a (normatív) humán tudományok (*geisteswissenschaftliche*) képviselőit,³

*Ran Hirschl, *Összehasonlító ügyek. The Renaissance of Comparative Constitutional Law*, Oxford University Press, Oxford 2014. A cikk német nyelvű változata a *Der Staat* című folyóiratban jelent meg Blake Emerson fordításában. 2016.

¹ Ran Hirschl, *A jogászság felé: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*, Cambridge 2004; Hirschl, *Constitutional Theocracy*, Cambridge 2010.

² Hirschl könyvében kidolgozott alapvetését röviden összefoglalja a szerkesztőségi cikkében, amikor ezt az álláspontot bemutatja: Hirschl, *From comparative constitutional law to comparative constitutional studies*, *International Journal of Constitutional Law* 11 (2013), p. 1.

³ A "Geisteswissenschaft" nehéz fogalom. Rövid kifejtését lásd *Carl Friedrich Gethmann/Dieter Langewiesche/Jürgen Mittelstraß/Dieter Simon/Günter Stock*, *Manifest Geistwissenschaft*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin p2005., 13.

doktrinális vagy funkcionalista megközelítések elméleti alapjaik, módszertani megközelítésük és kutatási irányultságuk javítása érdekében. Hirschl hagyományos gyakorlatokkal szembeni, olykor polemikus hangnemét hasznos provokációként is értelmezhetjük, amely felerősíti a nézeteltéréseket, és értékes felismeréseket eredményezhet.

A következő megfontolások a jognak mint az "objektív szellem" kifejeződésének hegelianus felfogásán alapulnak.⁴ A jogtudomány tehát olyan jelenséggel foglalkozik, amelyet mindenekelőtt az interszubjektivitás és a normativitás különböztet meg. Ennek következtében a jogi kutatás középpontjában a normatív érvényességet igénylő aktusok *megértése*, valamint a normatív *jelentés konstrukciója* és fenntartása áll. Ez a megközelítés éles ellentétben áll Hirschl megközelítésével, amely a politikai gazdaságtanból ered, és inkább társadalomtudományos *magyarázatra*, mint megértésre törekszik. Kritikai nézőpontot biztosít, ahonnan nézve Hirschl megközelítésének gyengeségei megjelennek.

Alkotmánybíróságok: Egy kétértelmű fókuszpont

A hat fejezet két nagy részre tagolódik: az első három fejezet az összehasonlító jog különböző kutatási területeken megjelenő jelenségeit ismerteti, amelyek sajnos nincsenek szisztematikusan összehangolva. Az utolsó három fejezet Hirschl ismeretelméleti és módszertani programját tartalmazza. A könyv az összehasonlító joggal kezdődik a magas vagy "csúcs" bíróságokon keresztül. A szerző szerint a "bírói felülvizsgálat", vagyis a törvényi jog bírói ellenőrzése az alkotmányos korszak legfontosabb mechanizmusa (1. o.). A bíróságokra való összpontosítás nagyon is összhangban tűnik a common law hagyományával, amely ahhoz az elképzeléshez kötődik, hogy a jogrendszer középpontjában a bírói hatalom áll, nem pedig a törvényhozás, a végrehajtó hatalom vagy a nép.

A szerző ezeket a bíróságokat általában általánosságban alkotmánybíróságoknak nevezi (p. és lpassim). Ez a terminológia elhomályosítja a legfelsőbb bíróságok közötti fontos különbségeket.

⁴ E fogalom és egy hegelianus jogelmélet mai aktualitásáról lásd *Michael Quante*, *Die Wirklichkeit des Geistes. Studien zu Hegel*, Berlin 2011; *Klaus Vieweg*, *Das Denken der Freiheit: Hegels Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Paderborn 2012; *Terry Pinkard*, *Hegel's Naturalism: Mind, Nature, and the Final Ends of Life*, New York 2012; *Axel Honneth*, *Das Recht der Freiheit: Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit*, Berlin 2013; *Ludwig Siep*, *Der Staat als irdischer Gott: Genese und Relevanz einer Hegelschen Idee*, Tübingen 2015.

általános hatáskörrel rendelkező bíróságok (mint Indiában, Norvégiában, az Egyesült Államokban, esetleg az Európai Bíróság) és kifejezetten alkotmánybíróságok (mint Németországban, Kolumbiában, Dél-Koreában, esetleg az Emberi Jogok Európai Bírósága). Ha figyelembe vesszük e különbség központi szerepét a kontinentális európai gondolkodásban (Kelsen!) ⁵és annak számos gyakorlati következményét, ⁶akkor nyilvánvalóvá válik a szerző távolságtartása a sokak által lényegesnek tartott megkülönböztetéstől.

Az alkotmányos kérdésekben a csúcsbíróságok összehasonlító érvekkel való foglalkozása kulcsfontosságú tényező volt az összehasonlító tudományosság fellendülésében. A szerző tömören összefoglalja a vonatkozó angol nyelvű kutatásokat. Az ilyen kutatások végkövetkeztetése az, hogy a transznacionális források növekvő relevanciája nem jelent általános konvergencia-tendenciát. Vicki Jacksonra hivatkozva Hirschl inkább a kapcsolat három fő formáját azonosítja: az ellenállást, a konvergenciát és egy középutat (amelyet ő is támogat), nevezetesen az eredménysemleges elkötelezettséget (241. o.).⁷

Ennek alapján rátér arra a kérdésre, hogy miért kerül sor erre a jogi összehasonlításra. Központi állítása az, hogy a csúcsbíróságok a jogösszehasonlítással befolyásolják egy társadalom politikai identitását (p. ff44). Bizonyítékként az izraeli Legfelsőbb Bíróság lenyűgöző munkájának megragadó leírását és értelmezését nyújtja be, mivel Hirschl 1995. a törvényes ellenőrzés praetoriánus bevezetését, valamint e Legfelsőbb Bíróság alapvetően liberális-demokratikus irányultságát a régi, nyugati ihletésű izraeli elit - egy olyan elit, amely egyre inkább kisebbségben van - értékorientációjának védelmére tett erőfeszítéssel magyarázza.

⁵ Vö. például *Pedro Cruz Villalón*, La formación del sistema europeo de control de constitucionalidad (1918-1939), Madrid 1987, 31-35. o., 277. o.; *Tania Groppi* ¿Existe un modelo europeo de justicia constitucional?, *Revista de derecho político* (622005), p. E különbség jelentőségéről 33. az európai integráció kihívásaival kapcsolatban lásd *Victor Ferreres Comella* úttörő munkáját: *Constitutional Courts and Democratic Values*, New Haven, 111. o. 2009. ff.

⁶ Lásd *Olivier Jouanjan*

, *Verfassungsrechtsprechung in Frankreich*, és *Giovanni Biaggini*, *Verfassungsgerichtsbarkeit in der Schweiz*, in: *Armin von Bogdandy/Christoph Grabenwarter/Peter M. Huber* (szerk.), *Ius Publicum Europaeum VI: Verfassungsgerichtsbarkeit*, Heidelberg § 2015, és 101 § Hasonló 107. tipológiák találhatók *Mattias Wendel*, *Richterliche Rechtsvergleichung als Dialogform: Die Integrationsrechtsprechung nationaler Verfassungsgerichte in gemeineuropäischer Perspektive*, *Der Staat* (522013), 344 ff 339. o.; *Tania Groppi* és *Marie-Claire Ponthoreau*, *The Use of Foreign Precedents*

by Constitutional Judges: A Limited Practice, An Uncertain Future, in: Tania Groppi/Marie- Claire Ponthoreau (szerk.), The Use of Foreign Precedents by Constitutional Judges, Oxford, 424ff411,. o2013,.

Ez kétségtelenül hihető és mélyreható megfigyelés.⁸ Nyitott kérdés marad azonban, hogy a politikai identitás alakításának motívuma hogyan viszonyul az alkotmánybíróságok által végzett jogösszehasonlítás egyéb lehetséges motívumaihoz,⁹ és ami talán még fontosabb, hogy Hirschl megállapítása valóban annyira általánosítható-e, mint ahogyan azt állítani látszik. A néhány más ország, például Pakisztán hasonló joggyakorlatára való hivatkozások nem oszlatják el ezt a kétséget. Hangsúlyozni kell, hogy Hirschl értelmezése módszertanilag teljes mértékben megfelel a szokásos értelmező-spekulatív megközelítésnek, amely itt is, mint oly sokszor, nagyon gyümölcsöző. Az oksági megállapításnak a könyvben később megfogalmazott követelményeit azonban nem tartja be és nem használja fel. A fejezet tehát meggyőzően mutatja be, hogy az egyes más jogrendek joggyakorlatának idézése a kulturális rokonság kifejezéseként értelmezhető. Elmulaszt azonban minden kontextualizálást más tényezőkre való hivatkozással.

Talán még ennél is fontosabb, hogy Hirschl nem elemzi vagy értékeli az összehasonlító érvek doktrinális operacionalizálásának lehetséges formáit. Ez azonban talán a legégetőbb kérdés, amelyet Scalia amerikai bírónak a meglehetősen önkényes "cseresznyeválogatás" miatti panasza ragadott meg¹⁰ más nemzeti jogrendszerekből.¹¹ Hirschl hallgatása úgy értelmezendő, hogy "bármit lehet", hogy Scalia kritikája számára lényegtelen?

Történelmi elméletek és a kanadai modell

A következő két fejezetben az alkotmányos összehasonlítás állítólagos történelmi feledékenységének ellensúlyozására az összehasonlító jog különböző és régmúlt példáit mutatja be (80. o.). Hirschl először azt írja le, hogy a zsidó jog a diaszpórában hogyan alkalmazkodott a jogi környezetéhez, majd

⁸ Az alkotmánybíróságok identitásformáló funkcióival kapcsolatos német vitáról lásd *Uwe Volkmann*, *Grundzüge einer Verfassungslehre der Bundesrepublik Deutschland*, Tübingen 2013, 179f., 184f. o., 184f.

⁹ Lásd *Christoph Grabenwarter*, *Zusammenfassung der Ergebnisse der vorangegangenen Sitzungen*, in: *Verfassungsgerichtshof der Republik Österreich* (szerk.), *Die Kooperation der Verfassungsgerichte in Europa. Aktuelle Rahmenbedingungen und Perspektiven*, Wien 2014, 174. o., valamint *Maria Berger*, *Peter M. Huber* és *Marta Cartabia* hozzászólásai, *ibidem*, 97., 109., 113. o.; *Nick Huls*, *The Ebb and Flow of Judicial Leadership in the Netherlands*, *Utrecht Law Review* (82012), 97., 109., 113. o. 129.

¹⁰ Vö. Scalia bíró híres kisebbségi véleményét a *Roper v. Simmons* ügyben, U 543.S. 622-628551, (2005); hasonlóan *Szente Zoltán*, *Magyarország: Rendszertelen és inkoherens jogkölcsonzés. A külföldi bírói precedensek használata az Alkotmánybíróság joggyakorlatában, 1999-2010*, in: *Groppi/Ponthoreau* (Fn. 7. 253., 265. o.). Az amerikai-amerikai vitáról lásd *Norman Dorsen*, *The relevance of foreign law materials in U.S. constitutional cases: A conversation between Justice Antonin Scalia and Justice Stephen Breyer*,

International Journal of Constitutional Law (32005), p. 519,521.

¹¹ Lásd pl. *Mattias Wendel*, Comparative reasoning and the making of a common constitutional law, International Journal of Constitutional Law (112013), p. 981.

felvázolja a középkori egyházjog és a kialakulóban lévő államjog közötti konfliktust. Lenyűgöző történelmi tájakon vezet végig az olvasót, és figyelemre méltó jogi jelenségeket ragad meg. A saját maga által felvetett elsődleges kérdés, nevezetesen a globális alkotmányosság kihívása (79. o.) tekintetében azonban homályban marad az ismeretgyarapodás. Az biztos, hogy az identitás fenyegető elvesztése nélküli, értelmes alkalmazkodáshoz útra van szükség, és az "elvi pragmatizmus" (78. o.) gondolata vezérfonalul szolgálhat. De ez a fáklya túlságosan halványan világít ahhoz, hogy megvilágítsa a jelenlegi kérdéseket.

Alig vannak megfogalmazva olyan elméleti vagy doktrinális koncepciók, amelyek konkretizálnák vagy jogilag megvalósítanák az "elvi pragmatizmus" gondolatát. Hirschl társadalomtudományos irányultságára hivatkozva meg kell jegyezni, hogy ez az átfogó történelmi vizsgálat nem mérhető az empirikus oksági megállapítások mércéjéhez. Ez kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, hogy az oksági kérdésekre való orientáció valóban lehetővé teszi-e mindazon dimenziók gyümölcsöző kiaknázását, amelyek a jog tanulmányozásában fontosak. Valójában egy ilyen paradigmával aligha lehet megragadni az "elvi pragmatizmus" fogalmát, amely az okok konstrukciójától, megítélésétől és értékelésétől függ.¹² Még ha az empirikus oksági belátás olykor kulcsfontosságú összetevője is a pragmatikus jogtudománynak, az ilyen belátás csak szükséges, de semmiképpen sem elegendő a jog megértéséhez, értelmezéséhez és alkalmazásához.

A harmadik fejezet kibővíti az összehasonlító jog intellektuális törzskönyvét azzal, hogy a kanonikus politikai gondolkodókat összehasonlító jogtudósokként mutatja be. Bár ez az "összehasonlító alkotmányjogi kutatás szellemtörténete" számos fontos gondolkodót kihagy, az olvasó mégis tanulságos bevezetést talál Jean Bodin, Francis Bacon, Gottfried Wilhelm Leibniz, John Seldon, Montesquieu és Simon Bolivar személyéről. A hegyes hangsúly azonban néhány csonka feldolgozáshoz vezet. Például a szélsőséges elnökiség, amelyet Hirschl Bolívarnál talál, a különösen nehéz bolíviai esetre fogant, de nem Bolívar általános ajánlása volt.

¹² *Christoph Möllers és Hannah Birkenkötter*, Towards a new conceptualism in comparative constitutional

law, or reviving the German tradition of the Lehrbuch, International Journal of Constitutional Law (122014), p. 603,607.

Hirschl felvázolja az összehasonlító alkotmányjoggal kapcsolatos jelenlegi vitákat Kanadában és az Egyesült Államokban. Kanada alapvető nyitottsága éles ellentétben áll déli szomszédjának partikularizmusával. Az eltérő alkotmányos-politikai légkörök tömören megfogalmazódnak a nagyobb összefüggésekre való hivatkozással. Kanada ragyogó példaként szolgál, különösen sikeres demokratikus multikulturalizmusa és befogadó, innovatív és intelligens legfelsőbb bírósága tekintetében. A könyv számos szakaszából az a benyomásunk, hogy Hirschl Kanadát tekinti az alkotmányosság globális mintaügyének.

A módszerek sokféleségéről és értékükről

Hogyan kellene az összehasonlító alkotmányossági vizsgálatnak folytatódnia? A könyv második felének 4-6. fejezete ezt a kérdést járja körül. Nem vitatható Hirschl állítása, miszerint az alkotmányos összehasonlításnak nem csak egy, hanem több, egymástól nagyon is eltérő formája létezik, a megfelelő módszerekkel és kutatási tervekkel, amelyek a kutatás céljától függően változnak. Ugyanilyen vitathatatlan az az ajánlása, hogy a kutatásnak lehetőleg ne egyetlen módszerre támaszkodjon, hanem inkább a "trianguláció módszerével" (277. o.) haladjon. Különösen az alkotmányos összehasonlítás nyolc típusát határozza meg: (1) egy idegen jogrend kutatása; (2) genealógiai vagy rendszertani besorolás; (3) összehasonlítás egy adott probléma "legjobb megoldásának" megtalálására (funkcionális összehasonlító jog); (4) összehasonlító jog, amely a saját jogrendre való reflexióként szolgál; (5) összehasonlító jog az elméleti feltevések illusztrálására; (7) "small-N" elemzések társadalomtudományos stílusban az ok-okozati összefüggések megtalálására és végül; (8) "large-N" tanulmányok, amelyek statisztikai elemzésen alapuló összefüggéseket találnak (s. 193, 225).

Hirschl számára három megközelítés különösen ígéretes az összehasonlító jog új korszakában: először is, a külföldi jog tanulmányozása az ideográfus értelmében - a Clifford Geertz-féle "vastag leírás" értelmében vett integrált reprezentációt tartalmazó kontextus; másodsor, a jogösszehasonlítás az egyes jogrendeket meghaladó fogalomfejlesztés céljából (Vicky Jackson, Gary Jacobsohn, Mark Tushnet); harmadszor, egy társadalomtudományos alapokon nyugvó folyamat, amely oksági megállapításokat

kíván tenni. Hirschl posztulálja

az utóbbi az összehasonlító alkotmányjog tudományág fejlődésének kulcsa.

Az alapprogram és problémái

A negyedik fejezet címe tömören megfogalmazza ezt a programot: "Az összehasonlító alkotmányjogtól az összehasonlító alkotmánytudományig". Előzetesen néhány megjegyzés: Bár kételyeim vannak Hirschl összehasonlító alkotmányjog és összehasonlító politikatudomány összekapcsolásával kapcsolatban, nem vitatom, hogy a társadalomtudományokkal való szoros kölcsönhatás gyakran rendkívül termékeny a jogtudományok számára.¹³ Így az összehasonlító jog sokat tanulhat a vonatkozó regionális tanulmányokból.¹⁴ Az is világos, hogy a kettő közötti kölcsönhatásnak elméletileg indokoltnak és ellenőrzöttnek kell lennie. A Hirschl-től való eltérésem azzal az előfeltevéssel kezdődik, hogy az összehasonlító politikának kellene az összehasonlító alkotmányjog vezető szerepét betöltenie. Ezt a javaslatot azzal indokolja, hogy a hagyományos összehasonlító jogi kutatás hiányosságát állítja a politikai rendszerek politikatudományi összehasonlításával szemben. Szerinte csak a politológusok fogalmazznak meg elméleti modelleket és jutnak konkrét megállapításokra arra vonatkozóan, hogy az alkotmányjog hogyan befolyásolja a politikai eseményeket. Számára a politikatudomány elsőbbsége továbbá azon alapul, hogy feltárja a sikeres alkotmányos összehasonlítás alapjait. A politikatudományi elméletek Hirschl szerint magyarázatot adnak a bírói cselekvésre (a bírák úgy cselekszenek, mint "bármely más gazdasági szereplő: önérdekű egyénként", 168. o.), a bírói felülvizsgálat globális sikerére ("elitalkuk csúcspontjai", 174. o.) és az "alkotmánytervek politikai hatásaira" (179. o.). A politikatudomány továbbá relativizálja az alapjogvédelemnek a liberális demokrácia szempontjából való fontosságára vonatkozó feltételezett jogtudományi naivitást (179. o.). Nem utolsósorban a politikatudomány módszertani szigora különbözteti meg a legtöbb alkotmányjogi összehasonlítás "amorf módszertani mátrixától" (278. o.)¹⁸⁶. A társadalmi

¹³ Példaként lásd *Heinrich Triepel*, *Die Hegemonie. Ein Buch von führenden Staaten*, Stuttgart 1938, p. 1. A vita jelenlegi állásáról lásd *Thomas Gutmann*, *Intra- und Interdisziplinarität: Chance oder Störfaktor?*, in: Eric Hilgendorf/Helmuth Schulze-Fielitz (szerk.), *Selbstreflexion der Rechtswissenschaft*, Tübingen 2015, 93, 100 ff. o.. Különösen az összehasonlító alkotmányosságról lásd *Günter Frankenberg*, *Comparing constitutions: ideas, ideals, and ideology*, *International journal of constitutional law* (42006), p. 439.

¹⁴ Vö. *Thomas Duve*, *Internationalisierung und Transnationalisierung der Rechtswissenschaft* in: Dieter

Grimm/Alexandra Kemmerer/Christoph Möllers (szerk.), Rechtswege. Kontextsensible Rechtswissenschaft vor der transnationalen Herausforderung (Recht im Kontext, Band 2), Baden-Baden 167. o, 2015,188.

A tudományok megszábták azt a lécezt, amelyen egy élvonalbeli összehasonlító alkotmányjognak át kell ugrania, és át is tud ugrani, ha figyelembe veszi Hirschl tanulságait. Meg kell azonban jegyezni, hogy Hirschl politikatudományi felfogása a tudományágnak csak egy részét írja le, és hogy a politikatudományon belül komoly kétségek merültek fel az általa támogatott különböző módszerek érvényességét illetően.¹⁵

Az univerzalizmus és az észak-amerikai értelmezői tekintély

Mielőtt a szerző ismertetné ezeket a tanulságokat, egy alapvető ismeretelméleti kérdést vizsgál: Milyen absztrakciós szinten lehet jogösszehasonlító megállapításokat tenni? A cím tömören ragadja meg a kérdést: "Mennyire univerzális az összehasonlító alkotmányjog?" Az univerzalista álláspont, amely feltételezi, hogy globális általánosítás lehetséges, szemben áll az ezt határozottan tagadó partikularista állásponttal (197. o.). Ezek az álláspontok megfelelnek a "globális alkotmányjogászok" és az "alkotmányos szuverenisták" közötti ellentétnek (99. o.). Minden további ismeretelméleti és módszertani elkötelezettség az ezzel az alapkérdéssel kapcsolatos pozícionálástól függ.

Hirschl álláspontja azonban nem teljesen egyértelmű. Ezért felvázol egy lehetséges és számára előnyösebb középutat az univerzalizmus és a partikularizmus között - egy "alkotmányos pluralizmust". Ennek alapidokumentumának a német szövetségi alkotmánybíróság *maastrichti* ítéletét tekinti (200. o.). De mit jelent egy ilyen alkotmányos pluralizmus a megbízható univerzalitás kérdésében? ¹⁶ Még ha az univerzalizmus értelmében vett explicit állásfoglalás hiányzik is, úgy tűnik, Hirschlnek ez az álláspontja. Így posztulálja, hogy a globális alkotmányos összehasonlítás lehetséges, és általános érvényű állításokat tehet: "Az alkotmányos univerzumon belül ma már elegendő egység van ahhoz, hogy lehetővé tegye

¹⁵ A megfigyelési adatokon alapuló tanulmányok kritikájához, szemben a randomizált, kontrollált kísérletekkel, lásd *Alan S. Gerber et al.* The Illusion of learning from Observational Research, in: Ian Shapiro et al. (szerk.), *Problems and Methods in Study of Politics*, Cambridge 2004. Hálás vagyok Blake Emersonnak, aki rámutatott erre a szakirodalomra.

¹⁶ Erről az átfogó vitáról lásd *Daniel Halberstam*, *Systems Pluralism and Institutional Pluralism in Constitutional Law: National, Supranational and Global Governance*, in: Avbelj/Komárek (szerk.) *Constitutional Pluralism in the European Union and Beyond*, Oxford 2012, 85. o., 94ff. o.. *Aida Torres Pérez*, *En defensa del pluralismo constitucional*, in: Eduardo Ferrer Mac-Gregor (szerk.), *Diálogo jurisprudencial en derechos humanos entre tribunales constitucionales y cortes internacionales*. In memoriam Jorge Carpizo, generador incansable de diálogos, Valencia 2013, 457. o. *Rainer Wahl*, *Die Rechtsbildung in Europa als Entwicklungslabor*, JZ (2012), f. o862,868.

a hiteles összehasonlításokhoz" (lásd 19,még 284282,. o.), hasonlóan az összehasonlító politika tudományához. Ez az egyetemesség megfelel a gazdasági racionalitás elvének, amelyet Hirschl magáévá tesz, és amely természetesen globális alkalmazhatóságot állít. Ennek fényében fontos megjegyezni, hogy egy ilyen univerzalista megközelítés nem feltételez általános konvergenciát, amit Hirschl plauzibilisen tagad.

A gazdasági racionalitás e paradigmája szilárdan megalapozza Hirschl univerzalizmusát az észak-amerikai szellemi kontextusban. Észak-Amerika egy másik értelemben is kulcsfontosságú: a könyv globális állításaitól függetlenül Hirschl csak angol nyelvű, az "Ivy League" kiadók által elfogadott szövegeket vesz figyelembe. Ez azért különösen figyelemre méltó, mert Hirschl tömören és igenlően fejezi ki a "globális dél" kritikáját a "globális észak" által kidolgozott összehasonlító alkotmányjoggal kapcsolatban. (205. o. ff.). Igaz, a könyv olyan államok anyagát dolgozza fel, mint Egyiptom, India, Kuvait, Malajzia, Pakisztán, a Fülöp-szigetek, Dél-Afrika és Uganda. De az értelmezői tekintély továbbra is a globális északon, pontosabban az angol-amerikai északon marad. A kívülről érkező értelmezési kísérleteket alig veszik figyelembe. Ily módon újra kialakul egy dialektika, amelyben minden univerzalizmus mindig egyfajta partikularizmus.¹⁷

Kauzális vs. hermeneutikai módszerek

A hatodik fejezet az "esetkiválasztás" és a "kutatási terv" módszereire tér ki, amelyek célja, hogy társadalomtudományi értelemben ellenőrizhető megállapításhoz vezessenek. Az "eset" ebben az értelemben nem feltétlenül bírósági határozat, hanem bármilyen jogi anyag. Hirschl nem fárad el hangsúlyozni, hogy túl kell lépni az alkotmánybírósági döntések összehasonlításán, valamint a globális összehasonlító alkotmányosság néhány kanonikus döntésének tanulmányozásán. Sőt, értékes alternatívát mutat be (285-89. o.). Döntéseinek felsorolásából azonban kimaradnak a kortárs alkotmányozás és különösen az alkotmánybírósági aktivizmus szempontjából fontos országok, például Olaszország, Spanyolország és Magyarország.

Hirschl szerint minden ambiciózus összehasonlító kutatás célja "a magyarázat" (226. o.). Ezt kínálja fel elvi irányként, hogy túllépjen a pusztá leíráson, osztályozáson,

¹⁷ Jacques Rancière, *La méésentente*, Paris p1995,. 188.

vagy igazolás, és olyan állításokhoz jutni, amelyeket mélyebb értelemben igaznak lehet érteni (243. o.). Ezzel az állítással kategorikusan nem értek egyet, mivel tagadja, hogy a leírás és osztályozáson túl, az oksági magyarázatok mellett a mély megismerésnek más formái is léteznek: az interszjektív jelenségek - jelen esetben az objektív szellem jelenségeinek - hermeneutikai megértése.

Nem értek egyet azzal a kiemelkedő jelentőséggel, amelyet Hirschl beszámolója az okozati összefüggéseknek tulajdonít. Hirschl David Hume kijelentésére hivatkozik, miszerint a kauzalitás, mint a "világegyetem cementje", a tökéletes tudás kulcsa (242. o.). De a Kant és Hegel közötti német idealizmus már meggyőzően kimutatta, hogy a kauzalitás az emberi megértésnek csak egyik kategóriája, és hogy hiba lenne neki a legmagasabb vagy akár az egyetlen helyet adni. Így a kauzalitás fogalmát Hegel *Logikai tudományában a kölcsönösség (Wechselwirkung)* követi.¹⁸ Ez a kategória támogatja az összehasonlító jog hermeneutikai eljárásának célját, amely nem az ok és okozat elszigetelhető kapcsolataira irányul, hanem olyan megértésre, amely az elemek sokaságának sokféle viszonylatban való szintéziséből fakad.

Az én szkepticizmusom nem megy olyan messzire, mint Bertram Russelé, aki azt mondja: "Az oksági törvény... egy letűnt kor relikviája, amely csak azért maradt fenn, mint a monarchia, mert tévesen azt feltételezik róla, hogy nem okoz kárt."¹⁹ A hermeneutikai megközelítés nem tagadja az oksági kapcsolatok kutatásának értelmét. De óva int attól, hogy az ilyen kérdéseket a kutatás legfőbb céljává tegyék. A hermeneutikai megközelítés viszonylag kritikusabb az oksági magyarázatra vonatkozó állítások értékelésében is. Úgy látja, hogy egy olyan összetett területen, mint az alkotmányos jogrend, nagyon nehéz egy kemény és egyértelmű oksági megállapítást tenni.

A Hirschl által javasolt módszer egy sor olyan kutatási alapelv alapja, amelyek célja, hogy lehetővé tegye bizonyos változók elkülönítését. Hirschl az összehasonlítható jogi jelenségek azonosításának kritériumaként a "leginkább hasonló eset elvét", a "leginkább eltérő eset elvét" és a "prototipikus eset elvét" (Weber ideáltípusa) sorolja fel (244. o.).

¹⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wissenschaft der Logik*, 2. kötet, in: Georg Lasson (szerk.) 1934 (1813), p. 202.

¹⁹ Bertram Russell, *On the Notion of Cause*, *Proceedings of the Aristotelian Society*, London p1913., 1.

Azok az összehasonlító jogtudósok, akik nem az oksági magyarázatra, hanem inkább a hermeneutikai megértésre törekednek, értékes felismeréseket nyerhetnek ebből a tipológiából. Hirschl könyve azonban nem kínál útmutatót a konkrét kutatási tervekben való operacionalizáláshoz.²⁰ Ezért nyitott kérdés marad, hogy lehetséges-e és hogyan lehetséges az oksági azonosítás olyan összetett jelenségek esetében, mint az összehasonlító alkotmányosság.

A Hirschl által példaként idézett David Kosar által végzett tanulmányban látható,²¹ hogy az ok-okozati azonosítás bizonyos esetekben lehetséges. Kosar az igazságszolgáltatás fejlődését vizsgálja Csehszlovákia felbomlása után, amikor csak a Szlovák Köztársaság vezette be az olasz mintára az igazságügyi önkormányzatiságot. A két országban a harmadik hatalmi ág későbbi eltérő fejlődése valóban ok-okozati úton magyarázható a bírói önkormányzatiság változójával egy olyan helyzetben, ahol korábban egy igazságszolgáltatás létezett, és a két kulturálisan hasonló állam egyébként analóg fejlődést élt meg az Európai Unióban és az Európa Tanácsban. Ez azonban szokatlan, történelmileg túlságosan ritka konstellációnak tűnik, ami aláhúzza az oksági állítások lehetőségével kapcsolatos kétségeket más esetekben.

Hirschl elméleti szinten nem sokat tesz azért, hogy eloszlassa ezeket a kételyeket. Ehelyett további példákkal illusztrálja a megközelítést, amelyek érdekes, sőt ellenkező értelmű és zavaró eredményeket hoznak. Így megismétli a 2004-ben megjelent híres könyvéből, a *Towards Juristocracy* címűből származó "hegemóniamegőrzési tézist", amely szerint az elmúlt évtizedek világszerte tapasztalható bíróközpontú alkotmányozás azoknak a stratégiájaként magyarázható, "akik a poliszon belüli politikai és kulturális hegemóniájukat fenyegető valós vagy vélt komoly fenyegetésekkel szembenézve meg akarják védeni világnézetüket és politikai preferenciáikat" (264. o.).

Hogyan lehet ok-okozati úton bizonyítani egy ilyen világrengető tézist? A könyv vonatkozó magyarázatai meglehetősen homályosak maradnak: konkrét ajánlásokat arra vonatkozóan, hogy hogyan kellene fogalmilag és módszertanilag felépíteni egy ilyen vizsgálatot, vagy hogyan kellene ellenőrizni ezt az eredményt, aligha lehet...

²⁰ A közjogi empirikus kutatások új perspektíváiról, lehetőségeiről és problémáiról a német kutatási

környezet összefüggésében lásd *Niels Petersen*, Braucht die Rechtswissenschaft eine empirische Wende?, *Der Staat* 49 (2010), p. 435.

²¹ Most már monográfiaként is elérhető, lásd *David Kosar*, *Perils of Judicial Self-Government in Transitional Societies. Holding the Least Accountable Branch to Account*, New York. 2016.

megtalálható. A legtöbb más javasolt tanulmány sem győzött meg arról, hogy sikerült volna konkrét változókat ok-okozati erővel azonosítani. Bár számomra hihetőnek tűnik, hogy az alkotmányozás szereplői hatalmi érdekeiket tartják szem előtt, és a társadalmat preferenciáiknak megfelelően akarják alakítani, számomra ez nem tűnik elegendőnek a jelenségek teljes megértéséhez. Természetesen Hirschl provokatív megállapításai értékesek, amikor a kortárs alkotmánybíráskodás megfelelő megértéséért küzdünk. Kétségtelenül fontos szempont, és Hirschl más eszközökkel készült tanulmányok mellett szívesen látott kiegészítést nyújt.²² De csak azok fogják elfogadni, akik már az emberi viselkedés gazdasági racionalista modelljét feltételezik, hogy a hatalomra való törekvés a kortárs alkotmányozás központi oka.

Ez a mögöttes közgazdaságtani modell az észak-amerikai jog és jogi kultúra mély hatásának tünete, amelynek szellemi energiáját Hirschl nem fárad el szorgalmazni (13. o.). Kérdés, hogy Hirschl állításai mennyire lesznek megvásárolhatók az észak-amerikai kontextuson kívül. Ez az észak-amerikai elfogultság Hirschl leírásában is világossá válik, amikor arról beszél, hogy szerinte mi az összehasonlító jog új korszakának alapja: a globalizáció, a transznacionális korszak és a transznacionális jogi környezet (204. o.).

A nemzetközi jog mint külföldi jog?

Hirschl leírása a külföldi közjogot és a nemzetközi jogot olyan módon olvasztja össze, amely torzítja, hogy a transznacionális beágyazottság jelensége a világ számos régiójában hogyan jelenik meg. A "mások alkotmányos jogát" és a nemzetközi jogot egyaránt a "külföldi jog" kategóriájába sorolja (6., 25. o.). Hirschl továbbá az "általános globális jog" homályos kategóriáját aposztrofálja az új korszak középpontjaként (85. o.). Az olyan nemzetközi bíróság, mint az Emberi Jogok Európai Bírósága, számára más államok legfelsőbb bíróságaihoz hasonló "külföldi bíróság" (8. o.). Az Egyesült Államok, Kanada és Izrael szempontjából ez a kényszerű egyenértékűség működhet a politikatudományi megértés szempontjából, mert ezek az államok

²² Lásd pl. *Édouard Lambert*, *Le gouvernement des juges et la lutte contre la législation sociale aux États-Unis*, Paris 1921; *Ulrich R. Haltern*, *Verfassungsgerichtsbarkeit, Demokratie und Mißtrauen*, Berlin 1998; *Matthias Jestaedt/Oliver Lepsius/Christoph Möllers/Christoph Schönberger* (szerk.), *Das entgrenzte Gericht. Eine kritische Bilanz nach sechzig Jahren Bundesverfassungsgericht*, Berlin 2011. A napló szokatlan formáját használja *Sabino Cassese* úttörő művében, a *Dentro la Corte: Diario di un giudice costituzionale*, Bologna. 2015.

nagyrészt elzárkóznak a nemzetközi bíróságok joghatósága elől. Sokak számára azonban ez a szétválasztás tévedéshez vezet.

A ratifikált nemzetközi jog nem "idegen" jog, mivel azt a hazai parlamentek legitimálják. Az Emberi Jogok Európai Bírósága vagy az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság nem "külföldi bíróság" azon államok számára, amelyek elismerték joghatóságukat. Empirikusan is vitathatatlannak tűnik, hogy legalábbis az európai és a latin-amerikai jogrendben,²³ a nemzetközi jogforrások és a nemzetközi bírósági határozatok befogadása normalitássá vált, és sokkal hangsúlyosabb és doktrinálisan kidolgozottabb, mint más államok jogának befogadása. A nemzetközi jog és a külföldi jog közötti különbségtétel megfelel legitimációs struktúrájuknak és gyakorlati felhasználásuknak; a kettő nem helyezhető egy szintre.

Itt mutatkozik meg a politikatudományi megközelítés egyik veszélye, mivel nem ragadja meg az alapvető jogi különbségeket. Az biztos, hogy egy ilyen megközelítésnek a jogtól való távolságtartása fokozhatja a megértést, és váratlan dolgokra deríthet fényt. Egy Isaac Newtontól átvett metafora világossá teszi ezt: a közös kutatás folyamatában az új felismerésekhez nem szükséges magasabb pozíció, elég egy másik pozíció.²⁴ De minél távolabbi az álláspont, annál bizonytalanabb és absztraktabb a megismerés.²⁵

Hogyan segít Hirschl megérteni az európai kihívást?

Hirschl könyve hozzájárulhat az európai összehasonlító kutatáshoz, amely jelenleg virágzik a közjog területén. Ez különösen igaz a belső-európai

²³ Az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság szerepéről lásd *Christina Binder*, *Auf dem Weg zum lateinamerikanischen Verfassungsgericht? Die Rechtsprechung des IAGMR im Bereich der Amnestien*, *ZaöRV* 71 (2011), p.1. Valamint az *Armin von Bogdandy/Mac-Gregor/Antoniazzi* (szerk.), *La justicia constitucional y su Internacionalización. Hacia un Ius Constitutionale Commune en América Latina?*, 2 kötet, Mexikó. 2010.

²⁴ Vö. *R. K. Merton*, *Auf den Schultern von Riesen: Ein Leitfaden durch das Labyrinth der Gelehrsamkeit*, Frankfurt p1983., ff13.

²⁵ Erről lásd még a latin-amerikai alkotmányjogról szóló munkámat: *Armin von Bogdandy*, *Ius Constitutionale Commune en América Latina: Beobachtungen zu einem transformatorischen Ansatz demokratischer Verfassungsstaatlichkeit*, *ZaöRV* (2015), p75. 345.

összehasonlítások. ²⁶ Ezen a területen nyilvánvalóan jelen vannak azok az általános indokok, amelyekkel Hirschl - Vicki Jacksonra támaszkodva - az összehasonlító jogi kutatások felé való elmozdulást magyarázza: a szükségszerűség, a tudományos kíváncsiság és a konkrét politikai szándék (148. o.). Az alkotmányjog összehasonlító kutatására azért van szükség, mert a különböző alkotmányos rendszerek egyre szorosabb kapcsolatban állnak egymással. Ez a kölcsönhatás alkotmányjogi összehasonlítást igényel. Az összehasonlító alkotmányjog aranybánya az éleslátó kutatások számára, és az összehasonlító alkotmányjog értékes érveket és mechanizmusokat kínál a társadalmi viszonyok befolyásolására.

Még ha az általános indokok azonosak is, a belső-európai összehasonlítás kihívásait meg kell különböztetni a Hirschl által célul kitűzött globális jogösszehasonlítás kihívásaitól. Ezt a könyv recepciója során szem előtt kell tartani. A belső-európai kihívások sürgetőbbek, amint azt az a tény is mutatja, hogy az európai alkotmányjog az EU elsődleges jogának, az Emberi Jogok Európai Egyezményének jogának és az állami alkotmányoknak példátlan összeolvadásából áll. Ezt az amalgámot többek között az teszi egyedivé, hogy a különböző rendek, bár szorosan kapcsolódnak egymáshoz, ragaszkodnak ahhoz, hogy *jogilag* önállóak maradjanak, és így ne olvadjanak össze *egyetlen* jogrenddé. ²⁷ Erre a fejleményre világszerte nincs példa, és sok zavart okoz. Hegel-i értelemben Európa az objektív szellem egy mélyen *elidegenítő* formájával szembesül. Ez a mély elidegenedés, amelyet sok polgár érez, a jogi és összehasonlító jogi kutatások hermeneutikai és konstruktív dimenzióit igényli. ²⁸ Az összehasonlító kutatás elengedhetetlen a normatív és szociológiai legitimáció elmélyítéséhez.

²⁶ Lásd pl. *Christian Starck*, Rechtsvergleichung im öffentlichen Recht, *Juristenzeitung* 52 (1997), 1021. o.; *Constance Grewe* és *Hélène Ruiz Fabri*, *Droits constitutionnels européens*, Paris 1995; *Michel Fromont*, *Droit administratif des États européens*, Paris 2006; *Giulio Napolitano* (szerk.), *Diritto amministrativo comparato*, Milano 2007; *M. de Visser*, *Constitutional Review in Europe: A Comparative Analysis*, Oxford 2014; *Albrecht Weber*, *Europäische Verfassungsvergleichung*, München 2010; *Claus-Dieter Classen*, *Nationales Verfassungsrecht in der Europäischen Union*, Baden-Baden 2013. Az elméleti alapokról lásd *Christoph Schönberger*, *Verfassungsvergleichung heute: Der schwierige Abschied vom ptolemäischen Weltbild*, *VRÜ* 43 (2010), 6. o.; *Christoph Schönberger*, *Verwaltungsrechtsvergleichung: Eigenheiten, Methoden und Geschichte*, in: *Armin von Bogdandy/Cassese/Huber* (szerk.), *Handbuch Ius Publicum Europaeum IV*, Heidelberg § 2011, ff71,493.

²⁷ *Rainer Wahl*, *Die Rechtsbildung in Europa als Entwicklungslabor*, *JZ* (2012), 862. o. ff. Arról a nehéz kérdésről, hogy mitől válik egy normából álló együttes jogrenddé, lásd *Dana Burchhardt*, *Die Rangfrage im europäischen Normenverbund*, *Tübingen* 15. o2015,., ff., 242 f., ff.220

²⁸ Ezt fogalmazza meg a hegeli hagyományban *Benno Zabel*, *Europa denken. Das Recht der Moderne zwischen staatlicher und entstaatlichter Freiheitsverwirklichung*, in: *Wilfried Griefner* (szerk.), *Die Philosophie und Europa. Zur Kategoriengeschichte der "europäischen Einigung"*, Würzburg 2015, p. 19.

az európai jogrend. Az összehasonlító jog a jogi és politikai művelődés (*Bildung*) átfogó folyamatának alkotó részévé válik, ellensúlyozva a polgárok kritikus elidegenedését a diffúz európai közjogtól és a gyakran viszonylag felelőtlennek tekintett közhatalomtól. Pontosan ez az alapvető elméleti programja annak a hegelianus megközelítésnek, amely természetesen nem pusztán megerősíti a fennálló rendet, hanem ötleteket ad annak fejlesztéséhez.²⁹ Az oksági magyarázat legfeljebb egy kis része lehet ennek az elméleti és később doktrinális építési törekvésnek.

A globális összehasonlító jog tekintetében Ran Hirschl könyve a jelenlegi német kutatási szintéren találkozik Uwe Kischel *Comparative Law* című művével,³⁰ amely ambícióját tekintve hasonlóan *nagyszabású opus magnum*. Hirschl által javasolt társadalomtudományos átalakítással szemben Kischel a hermeneutikai összehasonlító jogot védi. Könyvének egyik központi hozzájárulása a funkcionális módszer ígéretes továbbfejlesztése a kontextuális összehasonlító módszer felé.³¹ Hirschl és Kischel felfogása hasznosan áll szemben egymással. Hirschl könyve arra ösztönzi a tudósokat, hogy jobban tisztázzák, milyen kutatási célokat lehet a "megértés akarásával" követni, milyen konkrét lépésekből álljon a "hermeneutikai módszer", és hogyan kapcsolódhat a társadalomtudományos ismeretekhez. Ha ez a diskurzus felveszi a tempót, már sokat elért. Az általam itt látott út egy más tudományágakkal gazdagított, magabiztos és öntudatos összehasonlító jogtudomány felé a közigazgatási jogban³² már körvonalazódott, és a Német Tudományos Tanács vonatkozó ajánlásai politikailag támogatják.³³

²⁹ Hans F. Fulda, Zum Theorietypus der Hegelschen Rechtsphilosophie, in: Dieter Henrich/Rolf-Peter Horstmann (szerk.), Hegels Philosophie des Rechts. Die Theorie der Rechtsformen und ihre Logik, München 412. o.1982.,; Charles Taylor, Hegel, Frankfurt 1983, 447. o. ff13., 447. f.

³⁰ Uwe Kischel, Rechtsvergleichung, München 2015, oldalakkal.1010

³¹ Kischel, Ibid., p. ff.164

³² Lásd mindenekelőtt Wolfgang Hoffmann-Riem/Eberhard Schmidt-Aßmann/Andreas Voßkuhle (szerk.), Grundlagen des Verwaltungsrechts, 2. kiadás, 2 kötet, München 2012; Hasonló irányultsággal lásd Sabino Cassese számos művét, pl. Istituzioni di diritto amministrativo, 4. kiadás. Milano 2012.

³³ Wissenschaftsrat, A jogi tudományosság kilátásai Németországban. Jelenlegi helyzet, elemzések, ajánlások, Köln. 2012.

MAX PLANCK INSTITUTE

FOR COMPARATIVE PUBLIC LAW
AND INTERNATIONAL LAW

Im Neuenheimer Feld D-
69120 Heidelberg535
Tel.: +49 (0)6221 - 4821
Fax: +49 (0)6221 - 482288

www.mpil.de
SSRN@mpil.de